

คุณธรรม จริยธรรม จรรยาบรรณวิชาชีพ สำหรับอาจารย์ ในสถาบันการศึกษาของรัฐและเอกชน¹

ไชยยศ เหมะรัชตะ²

คำว่า “อาจารย์” หมายถึง อาจารย์สอนหนังสือในสถาบันการศึกษาซึ่งจะต้องเป็นแบบอย่างที่ดีแก่อนุชน เยาวชนรุ่นหลัง คือต้องมีคุณธรรม จริยธรรม และจรรยาบรรณวิชาชีพพออาจารย์ หากพิจารณาความหมายของคำว่า คุณธรรม จริยธรรม และจรรยาบรรณวิชาชีพพออาจารย์ นั้นอาจกล่าวได้ว่า

คุณธรรม (Virtue) หมายถึง สภาวะคุณงามความดี หรือหลักความดีที่มีอยู่ประจำใจ เป็นธรรมชาติเพื่อความดีซึ่งจะปรากฏเป็นผลแก่ผู้อื่น

คนที่มีคุณธรรมจะทำงานเต็มที่ ตั้งใจพัฒนางานเพื่อความเจริญขององค์กร ไม่ฉ้อราษฎร์บังหลวง และจะไม่เอาเปรียบผู้อื่นแม้จะมีโอกาส

คนดีต้องมีคุณธรรม คนที่มีคุณธรรมควรมีจริยธรรมด้วย ตัวอย่างเช่น แพทย์ที่มีคุณธรรม จะรักษาคนไข้ด้วยความเมตตา โดยไม่สนใจว่าคนๆ นั้นจะเป็นมิตรหรือศัตรู จะได้รับคำรักษาหรือไม่ก็ตาม

ศีลธรรม (Morality) หมายถึง ความประพฤติที่ดีที่ชอบ ศีลเป็นข้อบัญญัติทางพระพุทธศาสนา ศีลคือความสม่ำเสมอ ความดีงามทางความประพฤติ ศีลคือการทำตนให้มั่นคงอยู่ในธรรมเหมือนกับหินแท่งที่บไม่สั่นคลอนไปกับอะไรง่าย ๆ ศีลเป็นข้อห้ามซึ่งเป็นหลักพื้นฐานสำคัญในทางพระพุทธศาสนาที่เราพึงมีเสมอไว้ในใจโดยการถือศีลห้าคือไม่ล่วงละเมิดที่จะกระทำในสิ่งที่ห้าม ศาสนาทุกศาสนาย่อมต้องการให้คนคิดดี ทำดี พุทธดี เพราะฉะนั้นไม่ว่ากาย วาจา ใจ ย่อมออกมาจากคนที่ศีลธรรมและธรรมประจำใจ ศีลเป็นข้อห้ามไม่ให้ฆ่าสัตว์ ไม่ให้ลักทรัพย์ ไม่ให้ประพฤติผิดลูกผิดเมียของผู้อื่น ไม่ให้พูดปดเสียดสี ไม่ให้ดื่มสุรา ข้อไหนที่จะทำให้จิตใจเราโลเลก็คือข้อห้า การดื่มสุราซึ่งเป็นน้ำเปลี่ยนนิสัย ทำให้จิตใจฮึกเหิม ขาดสติ โดยในปัจจุบันมีสิ่งที่ยิ่งกว่าสุราก็คือสารเสพติดต่างๆ ที่ปรากฏเป็นข่าวอยู่ในสังคมตลอดมา ที่กล่าวมานี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “เบญจศีล” ส่วนทางป้องกันก็คือเราต้องทำแต่ความดี ประพฤติตนในเรื่องที่ศาสนายอมรับและช่วยให้เกิดความเจริญทางจิตใจ ไม่กระทำความชั่วนั้นก็คือต้องยึดมั่นปฏิบัติในทางตรงข้ามกับข้อห้ามของศีลคือ “เบญจธรรม” ซึ่งทำให้เป็นคนมีจิตใจดี มีเมตตา มีสัมมา

¹ เรียบเรียงจากการบรรยายในวิชาจริยธรรมของนักกฎหมาย วันที่ 16 พฤศจิกายน 2556 ณ สำนักวิชานิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง จังหวัดเชียงราย

² ศาสตราจารย์, ปัจจุบันทำงานราชบัณฑิตยสถาน.

อาชีพะ มีความซื่อตรงต่อคู่ครองของตนเอง พุดแต่ในสิ่งที่เป็นความจริงและมีสติ เมื่อเราครองตน อยู่ในศีลห้าซึ่งเป็นแนวทางของความประพฤติที่พุทธศาสนาถือว่าการกระทำเพื่อความดี เป็นการควบคุมความประพฤติของตนให้อยู่ในทางธรรม เพื่อให้บ้านเมืองมีแต่ความสุข มีความปลอดภัย ไม่มีการเบียดเบียน ไม่มีโจรผู้ร้าย มีแต่ความสุขสงบ

ศีลธรรม หมายถึง ความประพฤติตามแนวทางของพระพุทธรักษาเพื่อความดี ควบคุมความประพฤติของคนให้อยู่ในธรรมเพื่อให้บ้านเมืองมีแต่ความสุข ไม่มีการเบียดเบียนกัน ไม่มีโจรผู้ร้าย ไม่มีการคดโกงหรือคอร์รัปชัน ไม่มีโรคร้ายที่เกิดจากการประพฤติทางกาม ไม่มีคนพุดปดหรือพุดจายูงให้เกิดความแตกร้าง เข้าใจผิดกัน ไม่มีคนเมาที่อาจทำความเดือดร้อนให้สังคม เพราะความประมาทขาดสติทำในสิ่งที่ไม่ควรทำและกว่าจะรู้ก็กลายเป็นผู้ต้องหากกระทำ ความผิดต่อกฎหมายบ้านเมือง กลายเป็นจำเลยหรือเป็นนักโทษในเรือนจำไปแล้ว

ส่วนจริยธรรม เป็นคำที่บัญญัติขึ้นตรงกับคำว่า Ethics ในภาษาอังกฤษ หมายถึง ธรรมที่เป็นข้อประพฤติปฏิบัติ หลักธรรมที่เป็นความดีของมนุษย์เช่นเดียวกับศีลธรรม แต่เป็นธรรมที่มีอยู่ในศาสนาทุกศาสนา หรือเป็นหลักที่ควบคุมให้ประพฤติดีเพื่อความสงบสุขของสังคมซึ่งเกี่ยวข้องกับการพิจารณาว่าการกระทำนั้นๆ ถูกหรือผิด ดีหรือชั่ว

จริยธรรมของคนจะพิจารณาได้จากการกระทำเช่น การมีน้ำใจ การช่วยเหลือผู้อื่น การกล้ารับผิด การเสียสละเพื่อผู้อื่น การไม่คดโกงไม่เอาเปรียบผู้อื่น เป็นต้น

ตัวอย่างของจริยธรรม ได้แก่ แพทย์ที่มีจริยธรรมจะรักษาคนไข้ด้วยความเที่ยงธรรม ไม่ชู้ดรีด ไม่หลอกลวง ไม่เลี้ยงไข้ ถ้าเป็นแพทย์ที่สังกัดโรงพยาบาลของรัฐก็ต้องปฏิบัติตามจริยธรรมแห่งวิชาชีพ ข้าราชการที่มีจริยธรรมจะทำงานเต็มที่ด้วยความรับผิดชอบต่อหน้าที่ ไม่ถ่วงเวลา ไม่ฉ้อราษฎร์บังหลวง ไม่เอาเปรียบเพื่อนร่วมงาน โดยจริยธรรมของข้าราชการก็ต้องปฏิบัติตามจริยธรรมของข้าราชการพลเรือน เป็นต้น

จรรยาบรรณ (Code of Conduct) หมายถึง การประมวลความประพฤติที่ผู้ประกอบการอาชีพการงานแต่ละอย่างกำหนดขึ้น เพื่อรักษาและส่งเสริมเกียรติคุณ ชื่อเสียงและฐานะของสมาชิก อาจเขียนเป็นลายลักษณ์อักษรหรือไม่ก็ได้

อาจารย์ที่ดีต้องมีครบทั้งคุณธรรม ศีลธรรม จริยธรรม และจรรยาบรรณ

1. บทบาทหน้าที่และความรับผิดชอบของอาจารย์ในสถาบันของรัฐและเอกชน

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2546 กล่าวว่า **“หน้าที่”** คือกิจที่จะต้องทำด้วยความรับผิดชอบ หรือกิจที่ต้องกระทำ ส่วน **“ความรับผิดชอบ”** หมายถึง ยอมตามผลทั้งที่ดีหรือไม่ดี ในกิจที่ตนได้กระทำลงไป หรือที่อยู่ในความดูแลของตน

“หน้าที่” หมายถึง สิ่ง queทุกคนต้องจำยอมกระทำ โดยภาวะจำยอม อาจเป็นไปตามกฎ ศีลธรรมหรือกฎข้อตกลง ส่วนคำว่า **“ความรับผิดชอบ”** หมายถึงหน้าที่ประจำของแต่ละบุคคล เมื่อได้รับมอบหมาย และต้องปฏิบัติหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายให้ดีที่สุดตามความสามารถของตน

โลกย่อมมีการเปลี่ยนแปลงตามหลักอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือ**หลักไตรลักษณ์**ซึ่งเป็นลักษณะทางธรรมชาติ 3 ประการคือ ทุกคนเกิดมาก็ถูกพิพากษาประหารชีวิตแล้วคือ มีเกิด มีแก่ มีเจ็บ มีตาย โดยพิพากษาเราที่ละขั้นๆ และเตือนเราว่าวันหนึ่งในอนาคตข้างหน้าเราจะต้องตายอย่างแน่นอน

อาจารย์ที่เคยสอนกฎหมายที่อยู่ในความทรงจำศิษย์นั้นแม้ท่านได้จากโลกนี้ไปแล้วเช่น ศาสตราจารย์ ดร.หยุด แสงอุทัย ตำราชของท่านเช่น “ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับกฎหมายทั่วไป” “กฎหมายแพ่งลักษณะมูลหนี้หนึ่ง” เป็นต้น ตำราชของท่านที่กล่าวมานี้ยังใช้ในการศึกษาเล่าเรียนจนถึงปัจจุบัน ทำไมพระพุทธศาสนาถึงได้สืบทอดมานานถึง 2,600 ปี และเมื่อปีที่แล้ว (พ.ศ. 2556) เป็นปีพุทธชยันตี การที่คำสอนของคนๆ หนึ่ง จะอยู่ยั่งยืนมาได้จนถึงทุกวันนี้ไม่ใช่ของง่าย และเหตุที่พระพุทธศาสนาอยู่มาได้ถึงทุกวันนี้เพราะมีเหตุปัจจัยคือ มีพระอรหันต์สาวกที่เป็นเลิศทางความจำ (พระอานนท์) ได้รวบรวมคำสั่งสอนของสมเด็จพระสัมมาพุทธเจ้าและมีพระภิกษุอุบาสก อุบาสิกา ช่วยกันจรรโลงคำสั่งสอนไว้ได้ สำหรับบ้านเรายังมีคนต่างชาติมาบวชเป็นพระภิกษุในพระบวรพุทธศาสนาเช่น พระอาจารย์ชยสาโรภิกษุ ซึ่งเป็นชาวอังกฤษ เป็นลูกศิษย์ของหลวงปู่ชา วัดหนองป่าพง และได้เขียนหนังสือธรรมะออกมาเผยแพร่เป็นจำนวนมาก ที่หลายคนอาจเคยอ่านหรือได้ยินมาบ้างเช่น “สุขเป็นก็เป็นสุข” “หนีอันศักดิ์สิทธิ์” เป็นต้น

คนเราจะเป็นครูสอนหนังสือได้หรือไม่นั้น ก่อนอื่นเราต้องพิจารณาและเริ่มที่ตัวเราเองก่อน ท่านอาจารย์ธานินทร์ ทรัพย์วิเชียร (องคมนตรี) เคยสอนว่าก่อนที่เราจะสอนคนอื่นให้ทำความดี เราจะต้องทำความดีให้ได้ดูเดียวกันเสียก่อน ถ้าเป็นคนไม่ดีแล้วเราสอนคนอื่น เราจะละอายใจหรือไม่

อาจารย์ต้องทำวิจัย เพราะเป็นทางนำไปสู่ตำแหน่งทางวิชาการ โดยเริ่มจากผู้ช่วยศาสตราจารย์ รองศาสตราจารย์ และศาสตราจารย์

งานบริการวิชาการ เป็นสิ่งที่จะทำให้คนอื่นรู้จักผู้ที่เป็นอาจารย์มากขึ้น ทั้งยังทำให้เกิดชื่อเสียงต่อมหาวิทยาลัยด้วย

อาจารย์ที่ปรึกษา การเป็นอาจารย์ที่ปรึกษานั้นก่อนอื่นเราต้องทำสัญญาประชาคมก่อนว่าในหนึ่งสัปดาห์เราจะมานั่งที่โต๊ะทำงานในวันใด เวลาใด ทั้งนี้เพื่อให้โอกาสนักศึกษาที่อยู่ในความรับผิดชอบของเราได้มาปรึกษา เมื่อได้กำหนดเวลาแล้ว อาจารย์จะต้องไม่นัดใครอื่นใดนอกจากลูกศิษย์ของเรา อาจารย์ต้องเคารพในเจตจำนงที่ว่านักศึกษาต้องได้รับคำปรึกษาในเวลาที่สมควร นี่คือน้ำที่ความรับผิดชอบและความภูมิใจอย่างหนึ่งที่อาจารย์ที่ปรึกษาพึงมีใครอยากเป็นอาจารย์ต้องคิดให้ดีกว่าเราทำได้หรือไม่

จริยธรรมของอาจารย์ที่ปรึกษา อาจารย์ที่ปรึกษาจะต้องรักษาความลับของศิษย์อย่างเคร่งครัด อาจารย์ต้องอุทิศเวลาเพื่องานอาจารย์ที่ปรึกษา (ต้องมีเวลาให้ลูกศิษย์เสมอ) อาจารย์ต้องพิทักษ์ปกป้องผลประโยชน์ของศิษย์ และต้องให้ความช่วยเหลืออย่างเต็มความสามารถ การเป็นอาจารย์ที่ดีและอาจารย์ปรึกษาที่ดีตามคัมภีร์ปริภควินิเสสวิสุทธีมรรค มีดังนี้

1. ปียตา การประพุดิตตนให้เป็นที่รักของศิษย์
2. ครูตา การดำรงตนเป็นที่รักของศิษย์
3. ภาวนียตา พัฒนาตนเองให้เจริญก้าวหน้า หมั่นศึกษาหาความรู้เพิ่มเติม
4. วตตุตา การอุตสาหะสั่งสอน
5. วจนกขันธ์ติ การอดทนต่อการรบกวนของศิษย์
6. คัมภีร์ภคภากรณ การขยายข้อความที่ลึกซึ้งให้เห็นง่าย
7. อนิโยธน์ การไม่ชักนำศิษย์ไปในทางที่ไม่สมควร

2. จริยธรรมของครู อาจารย์

เราต้องสำรวจตัวของเราก่อนว่าเรามีเมตตาหรือไม่ เมตตาคืออะไร เมตตาคือความรักที่บริสุทธิ์ใจ อยากรให้คนอื่นมีความสุข มีความสงบร่มเย็น มีความดี มีความปรารถนาให้คนอื่นดีกว่าเรา เมตตาคือความรักและคำว่าความรักในที่นี้ไม่ได้หมายถึงความรักที่หนุ่มรักสาว หรือสาวรักหนุ่ม โดยมีความปรารถนาจะครองคู่ ซึ่งเป็นเรื่องความรักเกี่ยวกับราคะและอำนาจของกิเลส การที่เราจะมีความรักที่บริสุทธิ์คือเมตตาเพราะว่าใจของเราเป็นคนใจดี มีความเมตตาปรานี แต่ความเมตตาต้องอยู่ในขอบเขตของความดี ความรัก ความเมตตาเราวัดได้จากไหน วัดได้จากความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การช่วยเหลือเพื่อนร่วมงานและสังคม คนที่จะเป็นอาจารย์ได้นั้นต้องมีความเป็นธรรมต่อนักศึกษา การปฏิบัติต่อนักศึกษาอย่างเสมอภาค อาจารย์ผู้สอนต้องไม่เลือกที่รักมักที่ชังคือต้องให้ความเอาใจใส่ให้นักศึกษาอย่างเท่าเทียมกัน ไม่ละเลยนักศึกษาในชั้นเรียนซึ่งมีผลการเรียนอ่อนและต้องการความเอาใจใส่การดูแลเป็นพิเศษ รวมทั้งการให้กำลังใจจากอาจารย์ผู้สอนมากกว่านักศึกษาที่การเรียนดีอยู่แล้ว ในบางเวลาอาจารย์ผู้สอนอาจจะต้องสละเวลาออกชั่วโมงเรียนชั่วโมงสอนให้นักศึกษาที่อ่อนในวิชาของตน เพราะเป็นหน้าที่โดยตรงของอาจารย์ผู้สอนที่จะต้องให้ความรู้แก่ศิษย์ทุกคนอย่างเท่าเทียมกันและทั่วหน้ากัน

คนที่จะเป็นอาจารย์ต้องรักษาชื่อเสียงของวิชาชีพครู ด้วยความตั้งใจอย่างแน่วแน่ที่จะปฏิบัติหน้าที่ให้เกิดผลดีและเกิดประโยชน์ต่อส่วนรวม รักษาความสามัคคีและช่วยเหลือซึ่งกันและกันในหน้าที่การงาน อาชีพของครู อาจารย์ บางครั้งก็มีความเห็นที่แตกต่างกันจนนำไปสู่ความแตกแยก คนเรามีความเห็นที่แตกต่างกันได้แต่ต้องไม่แตกแยก คำพวกนี้ได้มาจากไหนก็ได้มาจากสังคม โดยเฉพาะสังคมในระดับมหาวิทยาลัย ขณะที่ยังเป็นนักเรียนนักศึกษาเชื่อว่าทุกคนยังคงมีความรักความห่วงใยต่อกัน แต่เมื่อใดก็ตามที่ได้สำเร็จการศึกษาไปแล้วและต่างคนต่างมีงานทำ ถ้าหากไม่ได้ทำงานในสถานที่เดียวกันปัญหาอาจไม่เกิดหรือเกิดขึ้นน้อย แต่เมื่อใดก็ตามที่ทำงานในองค์กรเดียวกันและมีตำแหน่งหน้าที่การงานที่ต้องแข่งขันกัน ตอนนี้จะเกิดความรู้สึกถึงการแข่งขัน เมื่อใดก็ตามเมื่อเกิดมีการแข่งขันกันขึ้น เมื่อนั้นก็จะมีการใช้ยุทธศาสตร์หรือกลยุทธ์ เพื่อให้ถึงจุดมุ่งหมายที่ต้องการ ถ้าได้ก้าวขึ้นตำแหน่งหน้าที่การงานที่สูงขึ้นโดยวิธีทางที่ดีงาม ซึ่งเรียกว่าโดยชอบธรรม ก็ไม่เป็นไร แต่ส่วนมากแล้วมักจะไปแทงกันข้างหลัง

เกิดการเลี้ยวเข้าอ้อมกัน สิ่งที่เกิดขึ้นเหล่านี้เป็นธรรมชาติของมนุษย์ ดังเช่นคำประพันธ์ของพลตรี หลวงวิจิตรวาทการ ที่ว่า

“อันที่จริง คนเขาอยากให้เราดี
แต่ถ้าเด่น ขึ้นทุกที เขามั่นได้
จงทำดี แต่อย่าเด่น จะเป็นภัย
ไม่มีใคร เขาอยากเห็น เราเด่นเกิน”

ดังนั้นสิ่งที่ต้องพึงรักษาไว้คือ ต้องมีความสามัคคี ต้องวางตัวให้เหมาะสม ควรให้ความเคารพแก่บุคคลที่พึงเคารพ ควรกราบไหว้สิ่งที่เป็นมงคลแก่ชีวิต สิ่งเหล่านี้ปรากฏอยู่ในมงคลสูตร (มงคล 38 ประการ) ซึ่งเป็นหลักธรรมขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตัวอย่างเช่น อะเสวนะ นา จะ พาลานัง ปณชิตานัญจะ เสวะนา คือการไม่คบคนพาลทั้งหลาย ควรคบแต่บัณฑิต (คบคนพาลพาลพาไปหาผิด คบบัณฑิตบัณฑิตพาไปหาผล) ปุชชา จะ ปุชเชนียานัง เอตมมังคะละมุตตะมัง หมายถึง การบูชาคนที่ควรบูชา (คบคนที่ควรจะรักและนับถือได้) เป็นต้น อาจารย์ท่านใดมีจิตวิญญาณแห่งความเป็นครูจะเสมือนดังเป็นพระพรหมเป็นพรหมอาจารย์ ซึ่งมีพรหมวิหาร 4 เป็นเครื่องวัดจิตใจว่าดีมากหรือเลวมาก คำว่า “พรหมวิหาร” วิหาร แปลว่า “ที่อยู่” ส่วน พรหม แปลว่า “ประเสริฐ” หมายความว่าเอาใจจับอยู่ในอารมณ์แห่งความประเสริฐ ที่เรียกกันว่า ประเสริฐ แปลว่าดีที่สุด

พรหมวิหารเป็นธรรมอันประเสริฐที่มนุษย์จำต้องมีไว้เป็นหลักในการกำกับความประพฤติ เพื่อให้มนุษย์ปฏิบัติต่อเพื่อนมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายได้โดยชอบ พรหมวิหารมี 4 อย่าง ได้แก่

เมตตา หมายถึง ความรักและเอ็นดู ความปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุข คำว่า “ความรัก” ในที่นี้ไม่ได้หมายความว่าความรักที่ประกอบไปด้วยกามคุณเหมือนหนุ่มรักสาว สาวรักหนุ่ม หญิงรักชาย ชายรักหญิง ปรารถนาจะครองคู่ เรามีความรักก็เพราะว่าใจของเราเป็นคนดี มีความเมตตาปรานี มีความรู้สึกอยู่เสมอกว่า คนและสัตว์หรือว่าคนทุกคนในโลก แม้สัตว์เดรัจฉานที่เกิดมานี้ มีความรู้สึกเสมอกัน รักสุข เกลียดทุกข์เหมือนกันหมด เรามีความรักสุขฉันใด เขาก็มีความรักสุขฉันนั้น

กรุณา ความสงสารคือ ความอยากช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ ใฝ่ใจที่จะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของคนและสัตว์ทั้งปวง

มุทิตา ความมีจิตพลอยยินดีในลาภยศสรรเสริญสุขของผู้อื่น ขยายความได้ว่ามีจิตอ่อนโยน ไม่อิจฉาริษยาใคร เป็นความเบิกบานพลอยยินดีเมื่อเห็นผู้อื่นอยู่ดีมีสุข ก็มีใจแจ่มชื่นเบิกบาน เมื่อเห็นเขาทำแต่สิ่งที่ดีงามประสบความสำเร็จก้าวหน้ายิ่งขึ้นเราก็พลอยยินดีด้วย พร้อมทั้งช่วยเหลือส่งเสริมสนับสนุน ธรรมในข้อนี้เป็นธรรมที่คนไทยไม่ค่อยมีเพราะความอิจฉาริษยา มาบังตาบังใจ และมันเกิดมาพร้อมกับความเป็นมนุษย์ ทำไม่เธอสวย ทำไม่เขาหล่อ ทำไม่เขารวย มนุษย์เราไม่อาจเกิดมาแล้วมีความสุขไปได้ตลอด ทุกข์กับสุขมันเป็นของคู่กัน มนุษย์เกิดมาในโลกนี้ทุกคนอยู่ในคำพิพากษาทั้งสิ้น อยู่ที่เมื่อไหร่จะถูกประหารชีวิต สิ่งที่คนไทยมีมากคือ ความอิจฉาริษยา การคดโกง พุดจายกตนข่มท่าน การไม่มีความเพียร การทำงานแบบผักชีโรยหน้า

อุเบกขา ความเที่ยงธรรมคือความวางใจเป็นกลางไม่เอนเอียงด้วยชอบหรือชัง ต้องมีจิตเรียบตรงเที่ยงธรรมดุจตราขึง มองเห็นการที่บุคคลจะได้รับผลดีหรือชั่ว สมควรแก่เหตุที่บุคคลนั้นได้กระทำไป บุคคลใดมีอุเบกขาจะเป็นคนหนักแน่น มีสติอยู่เสมอ ไม่ดีใจหรือเสียใจจนเกินเหตุ รักษาความเป็นกลางไว้ได้อย่างต่อเนื่อง วางตนและปฏิบัติให้เป็นไปตามหลักการ เหตุผล และความเที่ยงธรรม เป็นผู้วางเฉยได้เมื่อไม่อาจประพฤติเมตตา กรุณา หรือมูทิตาได้ ทั้งนี้เพราะเป็นไปตามสังฆธรรมคือสัตวิโลกย่อมเป็นไปตามกรรม

อุเบกขาเป็นหลักธรรมที่ต้องใช้มากที่สุดคือต้องทำใจให้เป็นกลาง สังคมทุกวันนี้บางครั้งเราอยากจะช่วยเหลือผู้ที่ด้อยโอกาสอีกมากมายแต่เราก็ไม่สามารถจะช่วยเหลือได้หมดทุกคน การแบ่งปันเป็นเรื่องดีแต่ต้องไม่ทำให้ตัวเองเดือดร้อน ในความรู้สึกนั้นบางครั้งเราเห็นว่าคนนี้เป็นคนดีแต่ทำไมจึงถูกสอบสวน ถูกพิพากษา เราไม่ควรไปผูกจิตใจของเรากับเรื่องเหล่านี้เพราะจะทำให้ใจของเราเป็นทุกข์เพราะว่ามันเป็นของมันนั่นเอง ทุกข์กับสุขเป็นของคู่กัน แต่ความสุขนั้นเป็นเพียงแค่มลทินชั่วระยะเวลาอันสั้น แต่สิ่งที่ตามมาคือมรสุมแห่งชีวิต ปัญหาเมื่อแก้ไขไปแล้วปัญหาอื่นก็ยังคงตามมาอีกไม่รู้จบ นี่แหละมนุษย์แม้ตายไปแล้วนี้ว่าหมดเวรหมดกรรมที่ไหนได้เรายังต้องเวียนว่ายตายเกิดจนกว่าจะนิพพาน คนเราจึงต้องจัดสรรเวลาให้แก่ชีวิตของตนเอง เราจะเห็นว่าเมื่อเด็กตัวน้อยได้เกิดขึ้นมาอายุยังไม่ถึง 1 ขวบจะคืบ คลาน ยืน เดิน นั่ง จนกระทั่งถึงวัยเข้าโรงเรียน ต่อมาเมื่อโตขึ้นแต่ก่อนเชื่อฟังคำพูดคำสั่งของบิดามารดา ปู่ย่า ตายาย พอก้าวสู่วัยรุ่นอายุ 13-14 เริ่มพูดจาไม่รู้เรื่อง ไม่ฟังที่พ่อแม่บอกกล่าวตักเตือน พ่อแม่สอนไม่ได้ นึกเจ็บช้ำน้ำใจเมื่อคิดทบทวนว่าตัวเราเองก็ได้เคยทำกับพ่อแม่ของเราเช่นนั้นมาก่อน แสดงให้เห็นว่ามันเป็นกฎแห่งกรรมที่เราเองได้เคยกระทำไว้ในอดีต มารู้สำนึกอีกทีก็ตอนมีลูก ลูกเราก็คือเจ้ากรรมนายเวรของเรานั่นเอง เขามาเอาคืน ดังพระพุทธรูปที่ว่า “เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้ได้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นแดนเกิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราจักทำกรรมอันใดไว้ดีหรือชั่ว เราจะต้องเป็นผู้ได้รับผลของกรรมนั้น” กล่าวอย่างสั้นๆ ก็คือ “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” หลักเรื่องทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว นั้นมีความจริงอยู่เป็นอันมาก หากเราพิจารณาความเป็นไปในชีวิตของเราอย่างเที่ยงธรรมต่อแก่ เราจะเห็นได้ว่าผลดีผลร้ายทั้งหลายที่บังเกิดขึ้น ส่วนมากที่สุดเป็นผลที่เราสร้างเราทำเอง ผลดีที่เราได้รับอาจมาจากความช่วยเหลือของผู้อื่นบ้าง อาจมีบุคคลหลายคนที่เราจะต้องขอใจและระลึกถึงบุญคุณ แต่ผู้ที่เราจะต้องขอใจมากที่สุดนั่นคือตัวเราเอง เราได้สร้างผลดีให้แก่ตัวเรามากกว่าที่คนอื่นสร้างให้เพราะในกระแส น้ำที่ไหลเชี่ยว ปลาย่อมจะว่ายทวนน้ำเสมอ ปลาที่ลอยตามน้ำก็มีแต่ปลาทาย มนุษย์ต้องต่อสู้อุปสรรคเหมือนปลาที่ว่ายทวนน้ำ ผู้ที่ปล่อยยโสคะตะไปตามเหตุการณ์ก็เป็นเหมือนปลาที่ตายแล้ว

รู้สึกหรือไม่ว่าตอนที่พ่อแม่ของเราเลี้ยงเราล้วนเป็นภาระของท่าน พ่อแม่ห่วงลูกมากกว่าตนเอง ทั้งๆ ที่มนุษย์เราจะมีสัญชาตญาณที่ห่วงตัวเองมากกว่า พอเรามีลูกเราจะรักสามีภรรยา น้อยลง คุณดูพ่อแม่ของคุณเป็นตัวอย่างไรแล้วลองถามท่านสิว่า “ตอนรักกันเหมือนไฟลูกไหม พอต่อไปหญิงคนนี้น่าเป็จริงจริงๆ ส่วนหญิงก็จะบอกว่าผู้ชายคนนี้ไม่เห็นดีอย่างที่เราคาดหวังไว้เลย

แต่เมื่อมีลูกด้วยกันแล้วก็ต้องอยู่กันไป บางคู่แต่งงานกันไปแล้วไม่มีลูก ต้องไปขอลูกของคนอื่น เขามาเลี้ยง เลี้ยงไปก็อาจไม่เป็นอย่างที่เราคาดหวัง ทั้งๆ ที่เหนื่อยเพื่อเขาแท้ๆ นึกว่าจะได้ดูแลเราตอนบั้นปลายชีวิตของเรา แต่กลับส่งเราไปบ้านพักคนชรา ไม่มีใครมาดูแลดูแลแต่จะเอามรดกของเรา นักศึกษาหากได้ทำดีกับพ่อแม่ซึ่งท่านก็คือพระในบ้าน ทำไปเกิดคุณจะได้แต่สิ่งที่ดี เพราะเป็นผลจากความกตัญญูตเวทีที่คุณมี อันเป็นมงคลชีวิตของคุณเอง และคุณก็จะได้ดี (มาตาปิตุศุภปฏิฐานัง เอตัมมังคะละ มุตตะมัง) การบำรุงบิดามารดาเป็นมงคลอันสูงสุด คุณดูได้เลยอาจารย์ในสำนักคนไหนที่วางตนควรแก่การยกย่อง เห็นประโยชน์ส่วนรวมเป็นแบบอย่างที่น่ายกย่อง ผมเชื่อว่าคุณเองก็มีอาจารย์ในดวงใจของคุณอย่างแน่นอน

คนที่ เป็นอาจารย์ต้องเป็นผู้ที่มีเหตุผล ความมีเหตุผลคือไม่บังคับจิตใจของใครทั้งสิ้น ไม่จำเป็นต้องให้คนอื่นเขาเห็นด้วยกับเราเสมอไป เพราะทุกคนย่อมมีความคิดเป็นของตนเอง ไม่พึงปฏิบัติต่อนักศึกษาคนใดคนหนึ่งอย่างมีอคติ โดยอาศัยเหตุผลทางเชื้อชาติ ศาสนา ลัทธิความเชื่อ ไม่ว่าคุณจะนับถือศาสนาใดก็ตาม เมื่อคุณได้เกิดมาบนผืนแผ่นดินไทยแล้วคุณก็คือคนไทยคนหนึ่ง ที่ทุกคนต้องมีความรักต่อกัน

คำว่า “อคติ” หรือ ความลำเอียงนี้ หากได้เกิดขึ้นกับบุคคลใดแล้วย่อมจะทำให้บุคคลนั้นมีแนวคิดที่ไขว้เขวและปฏิบัติหน้าที่ต่างๆ ผิดเพี้ยนไปจากที่ควรจะปฏิบัติ ไม่ว่าจะเป็นลำเอียงเพราะชอบ (ฉันทาคติ) ลำเอียงเพราะชัง (โทศาคติ) ลำเอียงเพราะหลง (โมหาคติ) และลำเอียงเพราะกลัว (ภยาคติ) อาจารย์ไม่พึงเรียกรับหรือยอมจะรับประโยชน์ใดๆ ซึ่งชักนำหรืออาจจะชักนำให้การปฏิบัติหน้าที่ของตนไม่สุจริตเที่ยงธรรม หรือให้ หรือรับว่าจะให้ซึ่งประโยชน์ที่ตนจะสามารถจะให้ได้โดยอาศัยอำนาจหน้าที่ของตน เพื่อแลกเปลี่ยนกับประโยชน์อันไม่ควรได้ อันนี้เรียกว่า อามิส

อาจารย์ต้องวางตัวให้เป็นทีเคารพคือ ต้องเป็นผู้ที่มีความหนักแน่น ถือหลักการเป็นสำคัญ มีความประพฤติอันสมควรแก่ฐานะ อาจารย์ต้องทำให้ศิษย์เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจ เป็นที่พึ่งได้ และปลอดภัย

อาจารย์ต้องทำหน้าที่ของครูที่พึงมีต่อศิษย์ โดยแนะนำฝึกอบรมให้ศิษย์เป็นคนดี ต้องสอนให้ศิษย์เกิดความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง อบรมสั่งสอนให้ศิษย์ใช้วิชาที่ได้ร่ำเรียนมาเลี้ยงชีพตนเองได้ ตลอดจนการดำรงครองตนของศิษย์ให้เป็นคนดี รวมทั้งตัวอาจารย์เองก็จะต้องไม่หยุดนิ่ง ต้องเสริมสร้างความรู้ทางวิชาการอย่างสม่ำเสมอ

อาจารย์ต้องเข้าสอนอย่างสม่ำเสมอตามเวลาที่ได้ประกาศกำหนดไว้ล่วงหน้า อาจารย์ที่งดการสอนบ่อยๆ หรือเข้ามาแล้วพูดนอกเรื่องมากเกินไปย่อมเป็นสิ่งไม่ดี อย่างไรก็ตามต้องทำให้ผู้ฟังเกิดความสนใจในสิ่งที่เราพูดหรือบรรยายอยู่ในขณะนั้น โดยต้องมีวิธีการหรือเทคนิคที่จะทำให้ผู้ฟังใส่ใจในเรื่องที่พูดอยู่ ไม่ใช่พูดแต่เรื่องไร้สาระ ทำให้รู้ได้ว่าอาจารย์ผู้นั้นไม่ได้เตรียมการสอนมาอย่างดี ทุกสำนักวิชา ทุกสถาบันก็มีอาจารย์ประเภทนี้ปะปนอยู่ไม่มากนัก เพราะในโลกนี้ย่อมจะมีคนดีและคนไม่ดี คนเช่นนี้จะไม่ประสบความสำเร็จในชีวิตของการเป็นอาจารย์ ในขณะที่เดียวกันอาจารย์อีกประเภทหนึ่งที่ตั้งใจสอน ตั้งใจที่จะเป็นอาจารย์ที่ดี

เตรียมการสอนอย่างละเอียดรอบคอบทุกแง่มุมและพยายามทุกวิถีทางที่จะเรียกความสนใจจากนักศึกษาตลอดเวลา การวางระบบการสอนและการเตรียมการสอนที่ดีจึงเป็นวัตถุประสงค์ที่สำคัญและจำเป็นสำหรับอาจารย์แต่ละคน อาจารย์ต้องพยายามสอนให้ศิษย์รู้จักคิด ต้องเสริมจุดเด่นและแก้จุดด้อยของศิษย์ อาจารย์ที่กล่าวมานี้ก็จะมีความก้าวหน้าในหน้าที่การงานเพราะผลจากกรรมดีที่เขาได้กระทำไว้ต่อศิษย์

อาจารย์บางคนเมื่อศิษย์ถามมักจะให้ศิษย์ไปหาคำตอบเอาเอง อย่างน้อยๆ ก็ควรจะแนะนำแหล่งข้อมูลให้ศิษย์เพื่อจะได้ไปศึกษาค้นคว้าในสิ่งที่เขายังไม่เข้าใจอยู่ แต่ถ้าในต่างประเทศเขาจะให้ไปค้นคว้าหาเอาเองเพราะเขาถือว่าชีวิตก็คือชีวิต มนุษย์ต้องพึ่งตนเองเป็นหลัก เราต้องรู้จักพัฒนาตนเองด้วย คนที่เป็นครูบาอาจารย์จะต้องไม่งอแงปิดอำพราง แต่ต้องเป็นผู้คอยสนับสนุนให้ศิษย์มีความก้าวหน้าทางวิชาการอยู่เสมอ และจะต้องทำตัวให้เป็นแม่พิมพ์เป็นแบบอย่างที่ดีให้ศิษย์เห็นและนำไปปฏิบัติด้วย

สำหรับอาจารย์ที่ทำงานแล้วต่อมาได้รับทุนการศึกษานั้นก็ควรจะมีจิตสำนึกว่า การเป็นนักเรียนทุนนั้นจะต้องระลึกเสมอว่าเรามีหน้าที่ที่จะต้องหมั่นศึกษาเล่าเรียน และต้องปฏิบัติตนให้สมกับที่เป็นนักเรียนทุน ฉะนั้นอาจารย์ที่ได้รับทุนการศึกษาก็ควรจะมีจิตสำนึกของตนเองด้วยว่าได้ใช้ภาษีอากรหรือเงินทุนของสถาบันที่ตนเป็นอาจารย์มาทำให้ตนเองมีความเจริญก้าวหน้ามากขึ้น เคยมีอาจารย์คนหนึ่งได้รับทุนการศึกษาไปศึกษาต่อโดยมีผู้ค้ำประกันให้โดยเมื่อสำเร็จการศึกษาแล้วจะต้องกลับมาทำงานใช้ทุน ต่อมาได้กลับมาทำงานแต่ลาออกก่อนใช้ทุนครบตามกำหนดสัญญา เมื่อถูกทวงถามให้ใช้หนี้เนื่องจากปฏิบัติหน้าที่ไม่ครบตามกำหนดระยะเวลาที่กำหนดไว้ในสัญญา ก็ปฏิเสธไม่รับผิดชอบ เป็นเหตุให้ผู้ค้ำประกันต้องมาใช้หนี้แทนถือเป็นสิ่งที่น่าละอายอย่างยิ่ง

อาจารย์ต้องฝึกกายและใจให้เป็นครู การเป็นครูหรืออาจารย์นั้นต้องรักการอ่าน ครูหรืออาจารย์ที่จะประสบความสำเร็จในวิชาชีพครูหรืออาจารย์ได้นั้นต้องรักการอ่าน ต้องเป็นผู้เรียนรู้อยู่ตลอดเวลา สิ่งที่จะเกื้อกูลต่อการเป็นครูและอาจารย์นั้นคือต้องรักการอ่าน ซึ่งจะทำให้เป็นผู้รอบรู้และทันต่อเหตุการณ์ จิตวิญญาณของการเป็นครูหรืออาจารย์สำคัญที่สุดคือต้องมีใจรักในความเป็นครูหรืออาจารย์ คนในโลกนี้ที่ประสบความสำเร็จล้วนแล้วแต่เป็นคนที่มีความรักในสิ่งที่เขาทำทั้งหมดทั้งสิ้น ดังนั้นหัวใจของความเป็นครูหรืออาจารย์คือ

1. ครูหรืออาจารย์ทุกคนที่จะประสบความสำเร็จได้จะต้องเป็นคนที่มีรักในความเป็นครูหรืออาจารย์

2. ครูหรืออาจารย์หมายถึงผู้สอนหนังสือ ผู้ถ่ายทอดศิลปะวิทยา

คนที่อ่านน้อยศึกษาน้อยจะเอาอะไรไปสอน ความรู้เป็นของกลางไม่มีใครสงวนลิขสิทธิ์ ทุกคนสามารถไขว่คว้ามาเป็นของตนเองได้ ครูหรืออาจารย์ทุกคนจึงต้องหมั่นสั่งสมความรู้ ต้องหมั่นค้นคว้าหาความรู้ เราทุกคนเปรียบเสมือนกับดินก้อนหนึ่ง เราอยากให้เราชีวิตของเราเป็นดินที่มีคุณค่า อยากเป็นดินก้อนเดิมหรืออยากให้ดินกลายเป็นดาว เราจึงต้องเรียนรู้ที่จะปั้นตัว

เอง การศึกษาจึงเป็นเครื่องมือที่ใช้ในการปั้นตัวเองให้ดีที่สุด เพราะว่าปัญญาของมนุษย์นั้นเมื่อถูกพัฒนาขึ้นมาแล้วจะทำให้สถานภาพทางจิตทางบุคลิกภาพ ทางปัญญา รวมทั้งทางสังคมของบุคคลนั้นเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้น ประณีตขึ้น สูงส่งขึ้นตามลำดับ เสมือนหนึ่งดอกบัวที่เกิดขึ้นมาจากรากเหง้าบัวอยู่ในกลางน้ำยังไม่พ้นขึ้นมา ดอกบัวก็จะค่อยๆ เจริญเติบโตขึ้นเหนือผิวน้ำได้

3. จรรยาบรรณของวิชาชีพครู

อยากให้ผู้ที่ต้องการเป็นครูหรืออาจารย์ได้ตระหนักถึงก็คือ “จรรยาบรรณของวิชาชีพครู” จรรยาบรรณหมายถึงหลักความประพฤติอันเหมาะสม แสดงถึงคุณธรรมและจริยธรรมในการประกอบอาชีพ ที่กลุ่มบุคคลแต่ละอาชีพประมวลขึ้นไว้เป็นหลักเพื่อให้สมาชิกในวิชาชีพนั้นๆ ยึดถือปฏิบัติ เพื่อรักษาชื่อเสียงและส่งเสริมเกียรติคุณของสาขาวิชาชีพของตน

จรรยาบรรณสำหรับวิชาชีพครูมีความสำคัญเพราะจะช่วยปกป้องการปฏิบัติงานของสมาชิกในวิชาชีพ การรักษามาตรฐานวิชาชีพและการพัฒนาวิชาชีพ โดยมีแบบแผนดังนี้

1. ครูต้องมีความรักและความเมตตาต่อศิษย์โดยให้ความเอาใจใส่ช่วยเหลือ ส่งเสริมให้กำลังใจในการศึกษาเล่าเรียนแก่ศิษย์โดยเสมอหน้า
2. ครูต้องอบรม สั่งสอน ฝึกฝน สร้างเสริมความรู้ ทักษะและนิสัยที่ถูกต้องดีงามให้แก่ศิษย์อย่างเต็มความสามารถด้วยความบริสุทธิ์ใจ
3. ครูต้องประพฤติ ปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ศิษย์ทั้งกาย วาจา และใจ
4. ครูต้องไม่กระทำตนเป็นปฏิปักษ์ต่อความเจริญทางกาย สติปัญญา จิตใจ อารมณ์ และสังคมของศิษย์
5. ครูต้องไม่แสวงหาประโยชน์หรือรับอำภิสสินจ้างจากศิษย์ในการปฏิบัติหน้าที่ตามปกติ และไม่ใช้ศิษย์กระทำการใดๆ อันเป็นการหาประโยชน์ให้แก่ตนโดยมิชอบ
6. ครูย่อมพัฒนาตนเองทั้งในด้านวิชาชีพ ด้านบุคลิกภาพและวิสัยทัศน์ ให้ทันต่อการพัฒนาทางวิชาการ เศรษฐกิจ สังคมและการเมืองอยู่เสมอ
7. ครูย่อมรักและศรัทธาในวิชาชีพครู และเป็นสมาชิกที่ดีของวิชาชีพครู
8. ครูต้องช่วยเหลือครูและชุมชนในทางสร้างสรรค์
9. ครูพึงประพฤติ ปฏิบัติตน เป็นผู้นำในการอนุรักษ์และพัฒนาภูมิปัญญาและวัฒนธรรมไทย

สุดท้ายนี้ขอเชิญพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพิธีพระราชทานปริญญาบัตรและอนุปริญญาบัตรของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 12 กรกฎาคม 2518 เพื่อให้นักศึกษาได้ทำความเข้าใจและเป็นประโยชน์ต่อนักศึกษาทั้งในปัจจุบันและในอนาคต

“...การที่ท่านทั้งหลายเข้ามาศึกษาในมหาวิทยาลัยนี้แท้จริงก็คือการเข้ามาเรียนรู้ มาฝึกฝนตนให้มีวิชาความสามารถ มีความดีและคุณสมบัติครบถ้วน ดังนั้นปริญญาบัตรซึ่งบางที

เห็นกันว่าเป็นเพียงแผ่นกระดาษและครุฑวิทยฐานะ ซึ่งบางที่เห็นกันว่ารุ่มร่ามนำรำคาญ เป็นเครื่องหมายแห่งความรู้และคุณสมบัติที่ปวงที่ได้กล่าว แสดงให้ทราบว่าผู้เป็นเจ้าของเป็นบุคคลที่สามารถในวิชาการ แตกฉานในเหตุผลและการปฏิบัติชอบ ปฏิบัติดี ผู้ฉลาดจึงควรอย่างยิ่งที่จะทำให้สอดคล้องเหมาะแก่เครื่องหมายแห่งความดีนั้นตลอดมาและตลอดไป ถ้าได้ปฏิบัติดีปฏิบัติถูกต้องและครบถ้วนทั้งทางวิชาการและทางจิตใจแล้ว แม้ปริญญาบัตรจะสูญหายวอดวายไปหรือเสื่อมจะขาดอยู่กระจุยไป ผู้ทรงคุณวุฒิก็ยังมีคุณวุฒิ มีความดีอยู่ครบ ถึงแม้ชีวิตร่างกายจะแตกสลายไปความดีทั้งหลายก็ยังคงอยู่ ค้ำจุนโลกตลอดกาล...”

บรรณานุกรม

- คณิต ฌ นคร. (2556). **ครูกฎหมาย นักกฎหมาย และหลักวิชาชีพนักกฎหมาย**. กรุงเทพฯ: วิญญูชน.
- ธานินทร์ ทรัพย์วิเชียร. (2550). **คุณธรรมและจริยธรรมของนักกฎหมาย**. กรุงเทพฯ: สำนักอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภา.
- _____. (2551). **คุณธรรมและจริยธรรมของผู้บริหาร**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: สำนักงาน ก.พ.
- _____. (2544). **จริยธรรมของนักกฎหมาย**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์.
- _____. (2551). **นักกฎหมายกับอคติ**. กรุงเทพฯ: ชวนพิมพ์.
- _____. (2545). **นักกฎหมายในอุดมคติ**. กรุงเทพฯ: ชวนพิมพ์.
- _____. (2548). **บทบาทของศาลยุติธรรมในสังคม: คำบรรยาย**. กรุงเทพฯ: สำนักงานศาลยุติธรรม.
- ธานินทร์ ทรัพย์วิเชียร และสถิตย์ เล็งไธสง, ผู้แปล. (2545). **The good lawyer and the art of law**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: พิมพ์อักษร.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2535). **ธรรมบัญญัติชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ 137. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม.
- ภูมิพลอดุลยเดช, พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหา. (2543). **คำพ่อสอน: ประมวลพระบรมราโชวาทและพระราชดำรัสเกี่ยวกับเด็กและเยาวชน**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย/มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์.
- ว.วชิรเมธี. (2556). **วิชาแรก วิชาชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ 3. นนทบุรี: ปรารถนา พับลิชชิ่ง.